

DARWINISTISK RELIGIONSKRITIKER

Breaking the spell

Av Olav Elgvin

Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon

- Daniel C. Dennett
Allen Lane
- 2006

Jeg har ofte vært skeptisk til filosofer som for skråsikkert hevder at den frie vilje er en illusjon. Eller som er overbevist om at de kan ”forklare” bevisstheten. Slik den unge Gunnar Skirbekk beskrev det i boken *Nihilisme?: Ateister som glade og fornøyde forkynner at Gud er død*. Det er ikke det at dette ikke er respektable filosofiske standpunkt! Det er de selvfølgelig. Men når jeg møter filosofer som tar lett på slike spørsmål, som avfeier den frie vilje med en skulderbevegelse, og som ubekymret avviser Guds eksistens, så får jeg følelsen av at de ikke har skjont hvor viktige disse spørsmålene er. De har ikke møtt fortvilelsens natt, for å bruke et begrep fra den kristne mystikken. Eller de har aldri blitt skremt av tomme rom, for å si det med Pascal. Det handler tross alt om mennesket og vår plass i verden, Gud, meningen med livet og alt det der.

Bryt fortryllesen! Jeg mistenker Daniel Dennett for å være en slik filosof. Det er mulig at Dennett gjennomlevde sterke sjelekvaler i sin ungdom, før han fant ut at vi med evolusjonens hjelp kan forstå bevisstheten, den frie vilje, moralen og ”Gud”, og at vi ikke trenger mystiske begreper som ”fri vilje” eller ”iboende verdi”. Men slike eventuelle ungdomskriser glimrer med sitt fravær i boken som her skal anmeldes, *Breaking the Spell*.

Det sosiale universet Dennett tegner opp i denne boken er nemlig svart/hvitt. På den ene siden er det religiøse mennesker. Disse er redde for den frie tanke, hevder han i det første kapitlet. De ønsker ikke å la vitenskapen røre

ved deres kjæreste eiendel; troen på en kjærlig Gud. De ønsker ikke å undersøke kritisk det de tror på. Derfor forsøker de å glemme alle vanskelige spørsmål. Og – hevder Dennett – stort sett har de religiøse fått lov til å slippe unna vanskelige spørsmål.

På den andre siden er det mennesker som Dennett selv: Ikke-religiøse mennesker og ateister - disse som Dennett kokett foretrekker å kalle ”brights” (Dennett 2006: 21). Disse menneskene er rasjonelle. De undersøker alt med kritiske øyne, innbefattet det de tror på av moralske verdier og politiske standpunkt.

Men nå – sier Dennett – er det nok! Nå har de religiøse alt for lenge fått lov til å ha religionen sin i fred. Vi må bryte fortryllesen, skriver han – derav tittelen ”*Breaking the Spell*”. Vi må finne ut hva religion egentlig dreier seg om. Det er på høy tid, skriver Dennett, at vi begynner å tenke på religion og religiøsitet som naturlige fenomen. Slik Dennett definerer dette betyr det at det ikke er noe overnaturlig ved religiøse fenomen. Jeg antar at dette ville være en overnaturlig forklaring av fenomenet religion: ”Gud kaller mennesker til å følge ham. Noen mennesker hører dette ropet, og begynner derfor å tro på Ham.” I denne forklaringen er det mange momenter som naturvitenskapen ikke regner med – nemlig ”Gud” og ”kall”. En naturlig forklaring kan derimot se slik ut: ”Mennesker tror på ”Gud” fordi de har genetiske anlegg for det.” I denne forklaringen figurerer ingen overnaturlige størrelser – alt her kan finne plass i et naturvitenskapelig verdensbilde.

Nå vil mange innvende at det faktisk flourer med ”naturlige forklaringer” av fenomenet religion.

Religionsvitenskapen har siden Schleiermacher (fra 1840 og utover) forsøkt å forstå fenomenet religion som nettopp noe naturlig, noe som handler om mennesker og menneskelige behov. Det er nok også Dennett klar over. Det nye med Dennetts tilnærming er at den har en tydelig evolusjonær profil - altså at religion og religiøsitet har blitt til gjennom evolusjonære prosesser.

Før jeg går løs på kjernen i Dennetts teori vil jeg si noe om det jeg oppfatter som formålet med denne boken. Dennett er ikke bare en tørr akademisk filosof – han er et engasjert menneske, en forfatter som vil oss noe. Ære være ham for det! Det store spørsmålet Dennett ønsker å stille er om religion – i det store og hele – er bra for oss. Er det godt for menneskeheten at et flertall av oss tror på Gud, eller er det skadelig? Dennett gir ikke noe klart svar. Men i mange passasjer tenderer han mot å svare at religion ikke er bra. Det er derfor Dennett ønsker å ”bryte fortryllesen”. Hvis det er en mulighet for at religion ikke er bra for oss, så bør vi finne ut av det snarest! Vi må finne ut hva religion dreier seg om, og hva vi eventuelt kan gjøre for å kurere oss for dette religiøse viruset.

Slik sett plasserer Dennett seg i en lang religionskritisk tradisjon. Men der tidligere tiders religionskritikere – tenk Hume, tenk Voltaire – forsøkte å gi logiske argumenter mot Guds eksistens (eller, i mange tilfeller, mot at Gud kunne være slik kristendommen hevdet), vil Dennett noe annet. Han er ikke interessert i de klassiske argumentene for og mot Guds eksistens (27). Det han ønsker er å ”gi et nytt perspektiv [...] på det tradisjonelle filosofiske spørsmålet [...]: Om det er gode grunner for å tro på Gud” (27).¹

Hva er dette nye perspektivet? Og hvordan skal det hjelpe oss å finne ut om Gud finnes? Her er ikke Dennett tydelig. Han sier det aldri rett ut, men det virker som om han mener at en evolusjonær årsaksforklaring av fenomenet religion vil få oss til å forstå at at religiøse dogmer ikke sier noe sant om virkeligheten. Når vi forstår at religion har oppstått via evolusjon, vil vi altså forstå at Gud ikke finnes og at vi ikke trenger tro på ham.

Hvorfor tror jeg at det er dette Dennett vil med boken sin? Dennett argumenterer nemlig for at mye av det vi til daglig tar for gitt er feil (kapittel tre). Som eksempel bruker han fenomenet smak og sødme. Hvorfor synes vi at søte ting smaker godt? En naiv forklaring vil være at det rett og slett er ”fordi søte ting ER gode”. Det synes Dennett er en pussig teori. ”Det er ingenting ”iboende søtt” (hva nå det kunne bety) i sukker-molekyler”, skriver han. ”Vi liker det [søte] fordi de av våre forfedre som spiste søte ting som sukker hadde mer energi til å repro-

duere seg enn andre” (59). Dette betyr selvfølgelig ikke at vi skal slutte å like søte ting. Men vi skal slutte å tro, hevder Dennett, at den mystiske egenskapen ”iboende søthet” finnes der ute, i virkeligheten.

Så blir spørsmålet: Er det også slik med religion? Ut fra det Dennett skriver i kapittel tre er det naturlig å tolke ham slik at det som gjelder for smak og sødme, også gjelder for religion. I så fall blir Dennetts store fortelling om religion slik: ”Vi begynte å tro på Gud fordi evolusjonen har gjort det hensiktsmessig. De grunnene vi tror vi har for å tro på Gud er ikke de egentlige grunnene. Når vi innser dét, vil vi kanskje revurdere vårt forhold til religion”. Som sagt skriver aldri Dennett dette rett ut. Likevel mener jeg at det er vanskelig å lese boken som helhet som noe annet enn dette. Derfor vil jeg også bruke litt plass på å vise hvorfor denne fortellingen ikke holder.

Det sentrale i Dennetts fortelling er at en årsaksforklaring også kan fungere som bortforklaring. Når vi har vist hvorfor vi liker søte ting – fordi evolusjonen har gjort oss slik – har vi også vist at det ikke finnes noen ”iboende søthet”. I blant kan dette være en god måte å argumentere på. Men ikke alltid. Jeg vil gi et enkelt eksempel. Jeg antar at våre matematiske og logiske evner også har en evolusjonær bakgrunn. Det kan være at mennesker som var flinke til å tenke logisk eller matematisk hadde lettere for å overleve og spre sine gener enn mennesker som ikke var flinke til dette. Men betyr det at våre logiske evner ikke er gyldige? Nei. Såvidt jeg kan forstå så er $2 \times 2 = 4$, uavhengig av om vi har trengt evolusjonen for å innse det.

Jeg hevder selvfølgelig ikke at religion, eller Guds eksistens, er like opplagt som $2 \times 2 = 4$ (noen vil hevde at logiske resonnement er ”a priori kunnskap”, og derfor i en annen kunnskapskategori enn for eksempel spørsmålet om Guds eksistens). Men det er heller ikke poenget. Det dette eksempelet viser er at en evolusjonær årsaksforklaring ikke automatisk falsifiserer våre kognitive evner. Eller, for å si det mindre teknisk: Hvis vi tenker på en spesiell måte fordi evolusjonen har gjort oss slik, så betyr ikke dét at det vi tenker er feil. For å gjenta Dennetts eksempel med smak og sødme: Selv om vår sans for sukker har utviklet seg evolusjonært, så utelukker ikke det at det kan finnes ”iboende søthet” der ute i virkeligheten – som vi oppdager når vi spiser.

Hvordan blir det da med religion? La oss anta at Dennett har rett i at religion og religiøsitet har utviklet seg langs evolusjonære baner. Det betyr ikke at religiøse dogmer ikke sier noe sant. En alternativ evolusjonær fortelling om religion kan se slik ut: Via evolusjonen blir vi gradvis i stand til å forstå mer og mer, og det innebærer at vi også

blir åpne for en åndelig, religiøs dimensjon. En intellektuell kristen kunne kanskje sagt det slik: Da Gud skapte universet planla han det slik at evolusjonen på et eller annet tidspunkt ville gjøre menneskene religiøse! Jeg skal ikke her argumentere for dette – altså hevde at dette er den beste forklaringen av fenomenet religion. Men det er en mulig, legitim posisjon. En person som i utgangspunktet tror på Gud – og ikke ser noen konflikt mellom gudstro og evolusjonsteori – vil derfor med letthet kunne kombinere Dennetts fortelling med sitt eget verdensbilde.

La oss nå se nærmere på enkelhetene i Dennetts fortelling. Hvordan er det religion har utviklet seg evolusjonært? Dennett forsøker ikke å gi noen avgrenset definisjon av religion. Med ”religion” mener han både organisert religion, dogmer og allmenn religiøsitet. Det Dennett er interessert i er ikke å gi en god definisjon av religion, men å finne ut hvorfor mennesker – i det store og hele – tror på en åndelig virkelighet.

Det finnes forskjellige teorier om evolusjonens rolle i religionens utvikling. Enkelte har gått så langt som å hevde at det finnes et ”religiøst gen”, altså bestemte arveanlegg som disponerer for å tro på Gud. Denne teorien tilbakeviser Dennett: Han hevder at vi ikke har oppdaget noe som minner om et ”Guds-gen”. Hvis vi kan snakke om noe slikt, må vi heller prate om et ”God-center” i hjernen, altså flere disposisjoner som virker sammen slik at Gudstroen blir utviklet. Men heller ikke dette er noe han mener at vi kan ta for gitt.

Hva skal Dennett da gjøre? Han gjør som mange evolusjonsteoretikere før ham: Når noe ikke kan forklares direkte med begrepet gener, så innfører han begrepet *memer*. Mem-teorien ble første gang lagt frem av Richard Dawkins i den moderne klassikeren *The Selfish Gene* fra 1976. I senere tid har Dawkins selv gått tilbake på dette, og hevdet at *memer* ikke har selvstendig eksistens. Likevel har begrepet fått sitt eget liv, og mange evolusjonsteoretikere bruket ”*memer*” til til å forklare ting som det er vanskelig å forklare biologisk. En enkel definisjon er at et *mem* er en ”enhet med informasjon” som overføres fra en person til en annen. Et vanlig eksempel er ”å vaske hendene før man spiser”. Denne informasjonsenheten vil ha lett for å spres: Det er et vinner-*mem*, ettersom de som internaliserer denne ideen vil ha lettere for å unngå sykdom.

Mem-teorien har de siste årene møtt kraftig kritikk. På mange måter er det en rar teori: Skulle det finnes «små informasjonsenheter» der ute i virkeligheten, som virkelig eksisterer? Vi kan observere gener, men har vi noensinne observert et «*mem*»? Dette er Dennett klar over. Derfor forsøker han bare å forsvare en minimalistisk versjon av teorien: Nemlig at kulturell overføring

«noen ganger kan fungere på samme måte som genetisk overføring» (78). Dermed slipper Dennett unna mange vanskelige spørsmål. Han trenger ikke forsvare *memenes* selvstendige eksistens – noe som uenkelig er en vanskelig oppgave. Men dermed oppstår et nytt problem, som jeg ikke tror Dennett er oppmerksom på. Når mem-teorien blir så utvannet, som den blir her, er den ikke lenger et alternativ til vanlige fortellinger om kulturell utvikling. I Dennetts versjon sier mem-teorien bare at tanker kan overføres mellom mennesker. Og hvor nytt er det, egentlig? Det samme kan vi lære på forelesninger i idéhistorie, religionshistorie og sosiologi. Poenget med mem-teorien – da den ble presentert av Dawkins, og også slik den har blitt brukt av etterfølgere som Dennett – var at det skulle være mulig forstå kulturell utvikling gjennom biologiske og evolusjonære modeller. Men ut fra det Dennett skriver i denne boken virker det som om dét er et prosjekt han har gitt opp.

Jeg tror altså at vi skal lese Dennett som en vanlig religionshistoriker, som presenterer én mulig fortelling om religionens prehistoriske oppkomst. I så fall bør også Dennetts teori leses opp mot andre religionshistoriske teorier innenfor samme område. Dessverre har ikke jeg kompetanse til å gjøre dét. Derfor vil jeg bare presentere Dennetts teori kort:

Grunnleggende i Dennetts fortelling er at vi mennesker lever i en ”intensjonell” verden – det vil si at vi er omgitt av mennesker som har intensjoner, som vil noe, som tenker, og som har vilje. I følge Dennett er det denne grunnleggende forestillingen som er religionens opphav. Forestillingen om at vi er omgitt av intensjoner begynte nemlig å spre seg. Hvorfor skulle det bare være mennesker som har intensjoner? Kan ikke også trær, steiner og fjell ha intensjoner? Kanskje de vil oss noe? Slik oppstod forestillingen om guder og åndelige vesen: Hele verden er besjelt, universet vil oss noe – det finnes noe ”der ute”. Da denne forestillingen først hadde oppstått ballet det på seg. Ettersom det var vanskelig å finne ut hva gudene egentlig ville oss, oppstod det sjamaner som kunne tolke gudenes språk. Og for at denne kunnskapen om gudene ikke skulle gå tapt, ble religion organisert gjennom riter, tradisjoner og faste former.

Dette er altså kortversjonen. Dennett presenterer fortellingen på en elegant og overbevisende måte. Er det en god fortelling? Kanskje. Religionens prehistoriske oppkomst ligger så langt tilbake i tid at enhver teori ikke kan bli annet enn spekulasjon, som det aldri vil bli mulig å prøve empirisk. Men Dennetts versjon er absolutt en mulig versjon, som jeg antar kan hevde seg vel i konkurransen med alternative teorier.

Spørsmålet vi må stille oss er dette: Hvor mye er det egentlig Dennett har sagt med boken han nå har skrevet? Ut fra all støyen som har omgitt boken skulle man tro at dette er en bok som virkelig sier noe: En bok som en gang for alle forklarer hva religion egentlig dreier seg om. I utenlandske tidsskrift har boken skapt stor debatt, og her i Norge har den blitt behørig presentert i Morgenbladet.

Selv har jeg vanskelig for å forstå at Dennetts bok har

skapt så stor baluba. Hans ”store fortelling om religion” gjør ikke det han tror den skal gjøre; den viser ikke at religion bare er en konstruksjon. Det er fullt mulig å godta Dennetts fortelling, og likevel anta at det er en Gud som står bak alt. Videre har grunnlaget for denne fortellingen - memetikken – blitt så utvannet hos Dennett at det som gjenstår bare er vanlig religionshistorie. Dermed er det ikke så mye nytt som blir presentert.

Stor ståhei for ingenting?

¹ Både dette og de følgende sitater er oversatt av meg.

VIL DU ABONNERE PÅ FILOSOFISK SUPPLEMENT?

Send en mail til: filosofisk-supplement@ifikk.uio.no

Fire utgaver koster kroner 100